

ЗНАЧЕННЯ ДАНИХ ПРО СПОСОБИ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Кандидат юридичних наук, доцент
Анатолій Дудніков¹

Анотація

Категорія «спосіб злочину» займає помітне місце в криміналістиці і криміналістичній методиці, а інформація щодо способів є дуже важливим елементом криміналістичної характеристики будь-якого виду (групи) злочинів, у тому числі і в сфері економічної діяльності. Остання група злочинів є відносно новою і дискусійною в криміналістиці, оскільки не без підстав вважається, що злочини у сфері економічної діяльності – це складне системне поняття, яке охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, котрий охороняється кримінальним законом. Основою для таких злочинів є власність, товари, гроші, господарська діяльність, валюта та ін.

В сучасних умовах таке негативне соціальне явище як економічна злочинність наповнюється новим змістом. В результаті реформування соціально-економічних відносин, трансформації економіки держави з'явилися нові групи суспільно-небезпечних діянь, незаконні механізми та способи їх вчинення, складні схеми організаційного та корупційного прикриття у різних галузях економіки. Багато з цих проблем в криміналістиці досліджувались, однак вони не торкалися зазначеної групи злочинів.

Злочини у сфері економічної діяльності створюють реальну загрозу не тільки життєдіяльності суспільства, але й суверенітету держави. На наш погляд, для підвищення ефективності боротьби з цими небезпечними видами злочинів, окрім інших факторів, настав час для системного та ґрунтовного дослідження їх способів. Причому для досягнення криміналістичних цілей, їх потрібно розглядати не тільки як способи вчинення, але і як способи підготовки до злочину та його приховування. Цілями даної частини дослідження були виявлення основних криміналістичних особливостей способів злочинів у сфері економічної діяльності, визначення його поняття, а також основних напрямків використання даних про способи при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності.

Ключові слова. Злочини у сфері економічної діяльності, спосіб злочину у сфері економічної діяльності, структура способу злочину.

¹ Доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Злочини у сфері економічної діяльності – це дуже складне системне поняття, яке охоплює злочини, що не обмежуються посяганням на один об'єкт, котрий охороняється кримінальним законом. Основою для таких злочинів є власність, товари, гроші, господарська діяльність, валюта та ін.

Злочини у сфері економічної діяльності створюють реальну загрозу не тільки життєдіяльності суспільства, але й суверенітету держави. Для підвищення ефективності боротьби з цими небезпечними видами злочинів, окрім інших факторів, потрібно системно та ґрунтовно досліджувати їх способи. Причому для досягнення криміналістичних цілей, їх потрібно розглядати не тільки як способи вчинення, але і як способи підготовки до злочину та його приховування.

При розслідуванні злочинів к сфері економічної діяльності спосіб є не тільки об'єктом встановлення, але й засобом виявлення різних обставин злочину, що відносяться до інших елементів криміналістичної характеристики. Вищевказані обставини дають змогу віднести спосіб злочину у сфері економічної діяльності до ключових елементів їх криміналістичної характеристики. Особливо це стосується злочинів проти власності, які вчиняються шляхом зловживання службовим становищем, коли наслідки злочину очевидні і в значній мірі очевидна причетність певних осіб до злочину, що був вчинений. Але при цьому недостатньо зрозуміло яким способом дане діяння було вчинено, який його механізм.

Злочинці обирають спосіб злочину у сфері економічної діяльності не самовільно, а з урахуванням об'єктивних та суб'єктивних факторів. Стосовно цього виду злочинів до об'єктивних факторів відносяться: вид діяльності і виробництва; підпорядкованість підприємства: система обліку, звітності контролю та охорони; джерела майна (враховане, невраховане, державне, колективне, приватне); часові періоди злочину (сезонність, час доби, виробничий цикл); характер виробничо-господарських операцій; споживча вартість майна, наявність зв'язків між злочинцем і об'єктом посягання.

Велике значення для вибору способу злочину у сфері економічної діяльності має обстановка на підприємстві². Використовуючи «слабкі» місця та недоліки у виробничо-господарській діяльності, зберіганні, обліку і контролі, організації охорони, злочинець обирає, як йому здається, найбільш ефективний спосіб злочину. При цьому враховується розподіл обов'язків, який існує у даній установі, між службовими та матеріально-відповідальними особами, чії дії необхідні для настання злочинного результату.

Зміст способу злочину визначається також тим, що представляє собою предмет його посягання. Властивості предмета посягання (чи то гроші, чи товарно-

² Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ: монограф. / Г. А. Матусовский. – Х.: Консум, 1999. – С. 82.

матеріальні цінності) обумовлюють вчинення тих чи інших дій або операцій, використання певного обладнання, засобів. Місце знаходження предмета злочинного посягання суттєво впливає на місце та час дій, які входять до способу злочину. В результаті способи злочинів у сфері економічної діяльності, які посягають на грошові кошти, конкретизуються, набувають відмінностей, особливостей, які відрізняють їх від способів цього виду злочинів, що посягають на товарно-матеріальні цінності.

До суб'єктивних факторів, які детермінують спосіб злочину у сфері економічної діяльності, слід віднести: мета та мотив вчинення злочину, склад злочинної групи, риси характеру співучасників, їх професійна підготовка, досвід роботи, навички, звички, ділові зв'язки, коло знайомих, інтересів. Особливо важливу роль відіграють наявності злочинних зв'язків і склад співучасників, а також їх професійна підготовка. Як правило, чим різноманітніше склад злочинної групи (в тому числі, за своїм службовим становищем), тим більш складні способи злочинів застосовуються.

Злочинна група складається з осіб, які діють спільно і кожен з учасників робить свій внесок у злочин відповідно до розподілу функцій. Оскільки особи, що входять до груп, які вчиняють злочини у сфері економічної діяльності, пов'язані між собою службовими та іншими відносинами, неодноразовим вчиненням різних злочинів та підготовкою до них, то для цих груп слід виділити таку їх своєрідну характеристику як стійкість, що значно підвищує суспільну небезпеку цих видів злочинів.

Дії, які виконують злочинці і які входять до способу злочину у сфері економічної діяльності, мають певну логічну послідовність і об'єктивно пов'язані між собою. Наприклад, вчинення дій з метою використання (у тому числі і в технологічному процесі на виробництві) резервів матеріальних цінностей, які були створені, вимагає застосування прийомів по вилученню неврахованих лишків та приховуванню цих фактів. Ще однією особливістю цих діянь є те, що злочинці зазвичай намагаються надати злочинним діям вигляд нормальних законних операцій з метою утруднити їх виявлення при проведенні різного роду перевірок.

Спосіб злочину у сфері економічної діяльності є важливими джерелом утворення слідів та доказової інформації, використання яких і надає можливість виявляти і розкривати злочини, встановлювати винних. І це природньо, оскільки спосіб злочину дуже часто залишає матеріально-фіксовані сліди, сукупність яких дозволяє по кожному провадженню з'ясувати, які фактичні обставини слід встановити і в яких межах. Тому дії причетних осіб на різних етапах діяльності, включаючи приготування та приховування, незалежно від їх кримінально-правової оцінки і значення, слід ретельно з'ясувати, встановлювати та аналізувати. Це актуально і у зв'язку з тим, що спосіб злочину встановлюється раніше, аніж надається його юридична оцінка.

Аналіз кримінальних справ свідчить, що способи злочинів у сфері економічної діяльності багаточисленні, різноманітні і надзвичайно складні. При розслідуванні таких проваджень слідчі дуже часто стикаються з необхідністю доказати багатoelementну систему ретельно продуманих, підготовлених і тонко замаскованих дій злочинців. Це завдання ускладнюється тим, що суб'єкти цього виду злочинів для своїх цілей використовують звичайні для господарської діяльності підприємств операції. Багато з цих господарських операцій специфічні для різних галузей економіки і тому потребують окремого вивчення та доказування. Однак у способах злочинів у сфері економічної діяльності є і загальні положення, обумовлені наявністю спільних для багатьох галузей операцій і які відносяться до структури способу злочину.

Злочини, як і будь-які інші вчинки людей, в процесі їх вчинення проходять певні етапи. Ці етапи визначають сутність способу злочину, який може бути сукупністю або системою актів поведінки, що призводять до настання злочинного результату. Інколи злочинці попередньо намагаються створити сприятливі умови для вчинення злочину, усуваючи зі свого шляху різного роду перешкоди. В принципі, при вчиненні будь якого злочину існує реальна можливість його підготовки, а також і приховування. Чи реалізують злочинці такі можливості або ні – це вже ситуаційне питання і воно залежить від багатьох умов і обставин. Проте помилковим було б не враховувати їх як при теоретичному аналізі, так і в практичній діяльності.

Способи злочинів в залежності від впливу факторів, які обумовлюють їх вибір, за своєю структурою можуть бути різними: від простих, де відсутні підготовка та приховування, до складних, які включають в себе дії з підготовки, вчинення та приховування злочинів. В криміналістиці такий підхід до розуміння способу злочину відповідає вимогам слідчої практики, вводить до нього елементи, які більш повно відображають механізм злочину, і не порушує змісту його кримінально-правової трактовки.

В цілому в способі злочину виділяють три основні структурні елементи: підготовка до вчинення злочину, безпосередньо вчинення та приховування наслідків злочинної діяльності. Кожен з цих елементів може мати самостійне значення, розрізнятися в часовому і просторовому відношеннях або співпадати за деякими характеристиками та діями, які входять до їх складу. Особливо відчутно це проявляється при дослідженні способів розкрадань, в яких дії з приховування можуть бути з одним з обов'язкових елементів способу злочину, а деякі дії одночасно можуть бути як елементом приховування, так і елементом способу вчинення злочину. Наприклад, внесення в документи занижених даних про кількість продукції, що була відпущена, може бути одним з елементів способу вчинення розкрадання та засобом його приховування. Це пояснюється необхідністю створення умов для сприйняття зацікавленими особами неправомірних дій як законних.

Тому структурні елементи способів економічних злочинів в залежності від особливостей їх виду будуть різними. В цьому відношенні способи злочинів, пов'язані з безпосередньою економічною діяльністю, будуть суттєво відрізнятися від загальних економічних злочинів.

У зв'язку з цим слід відмітити, що фахівці з кримінального права заперечують можливість включення в зміст способу дій з підготовки або приховування злочину, аргументуючи це тим, що про спосіб вчинення злочину можна вести мову лише стосовно стадії виконання дій, яка передбачена кримінальним законом в якості злочину³. Криміналісти ж поширюють це поняття на різні стадії злочину, обґрунтовано вважаючи, що спосіб є практично значущою закономірністю виникнення слідів злочину, на підставі якої розробляються рекомендації по їх виявленню та використанню, а також розслідуванню.

Більш того, в криміналістичній літературі вже висловлювалась думка, що дії при вчиненні економічних злочинів виходять за межі навіть традиційного поняття способу злочину⁴. Аналіз слідчої практики свідчить, що злочини у сфері економічної діяльності вчиняються, як правило, групами осіб, і, в більшості випадків, складними способами, які включають в себе декілька стадій. Злочинна група ретельно вивчає об'єкт посягання, обстановку, в якій вона буде діяти, обирає найбільш «ефективні», з їх точки зору, способи, готує технічні та транспортні засоби, канали збуту вкраденого.

Виходячи з цього, слід відмітити, що для розслідування злочинів у сфері економічної діяльності особливе значення має етап реалізації або використання майна, отриманого злочинним шляхом, хоча у свій час деякі вчені це заперечували, вважаючи, що дії з реалізації знаходяться за межами способу злочину⁵. Але слідча практика показує, що розслідування злочинів у сфері економічної діяльності, як і деяких інших економічної спрямованості, дуже часто розпочинається саме з виявлення ознак реалізації або використання майна. Знання слідством дій на цьому етапі дозволяє своєчасно висувати обґрунтовані версії, точніше планувати слідчі (розшукові) дії і успішно розкривати злочини. Тому вищевказаний негативний підхід до такого етапу не сприяє реалізації криміналістичних цілей та завдань при розслідування злочинів.

³ Панов Н. И. Квалификация преступлений, совершаемых путем обмана / Н. И. Панов. – Харьков: ХЮрИ, 1980. – С. 31.

⁴ Волобуєв А. Ф. Про деякі стандарти злочинної поведінки в технології організованої економічної злочинності / А. Ф. Волобуєв // Вісник Академії правових наук України. – Х.: Право, 2001. – № 1. – С. 176.

⁵ Парфенков С. В. Проблема установления способа преступления в методике расследования хищений, совершаемых путем присвоения, растраты или злоупотребления служебным положением: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Уголовный процесс; криминалистика» / С. В. Парфенков. – Х., 1986. – С. 10.

Дослідження структури способу злочину у сфері економічної діяльності надає можливість виділити компоненти, з яких він складається, та їх сліди, що, у свою чергу, дозволяє розробляти найбільш ефективні прийоми і засоби їх виявлення. Виходячи з вищевикладеного, спосіб злочину у сфері економічної діяльності може включати в себе наступні дії: а) з підготовки до вчинення злочину; б) з безпосереднього його вчинення (включаючи вилучення майна); в) по реалізації або використанню майна, отриманого злочинним шляхом; г) по приховуванню злочину. Злочини у сфері економічної діяльності відносяться до числа складних і у більшості випадків включають в себе увесь цей комплекс дій.

На етапі підготовки до вчинення злочинів у сфері економічної діяльності злочинці створюють такі умови, які роблять злочинну діяльність можливою або полегшують її. Досягається це багатьма прийомами, які застосовуються у різних комбінаціях і сполученнях, зокрема, шляхом створення надлишків сировини, фальсифікації кількісних або якісних показників товарів та ін. Для злочинів, пов'язаних з виробництвом товарно-матеріальних цінностей, важливим компонентом способу є реалізація або використання цього майна. Обрання шляхів реалізації залежить від предмету злочинного посягання (сировина або готова продукція), а також від загальноприйнятого способу його реалізації (через торговельну мережу, посередників або безпосередньо підприємством). В кожному конкретному випадку злочинці намагаються обрати найбільш ефективні шляхи реалізації з урахуванням максимального зиску та найменшого ризику бути викритими. Про цей етап свідчать такі дії, як транспортування продукції у більшій кількості, ніж вказано у супроводжувальних документах; реалізація готової продукції за одними і тим ж документами; виявлення у магазинах товарів, на які відсутні документи; помітне перевищення витрат над офіційними доходами та ін.

Дії з приховування злочинів у сфері економічної діяльності досить часто розпочинаються на стадії приготування і продовжуються до завершення злочинної діяльності. Вони спрямовані на знищення слідів злочину, ухилення від кримінальної відповідальності, приховування фактів злочинної діяльності і причетності до них певних осіб. Прийоми, які при цьому застосовують злочинці, досить різноманітні: неправдиві показання, відмова від надання свідчень, приховування матеріальних цінностей та коштів, знищення документів, підробка документів бухгалтерського обліку, інсценування інших злочинів, виготовлення печаток та штампів інших суб'єктів господарювання і т.п. Слід відмітити, що встановлення способу приховування досить часто має вирішальне значення для розкриття замаскованих злочинів цього виду та визначення осіб, причетних до їх вчинення. Тому, якщо по інших видах злочинів спосіб приховування має допоміжне значення, то для злочинів у сфері економічної діяльності дії з приховування в деяких випадках превалюють над способом їх вчинення.

Спируючись на вищевикладене, спосіб злочину у сфері економічної діяльності можна визначити як комплекс об'єктивно й суб'єктивно детермінованих дій, який може включати підготовку, вчинення злочину, реалізацію або використання майна, отриманого злочинним шляхом, а також дій по приховуванню злочину, що посягає на суспільні відносини, пов'язані з виробництвом матеріальних благ.

Способи є джерелом для формування тактичних, методичних і технічних засобів та прийомів розкриття злочинів. Найбільш широко дані про способи використовуються при розробці методик розслідування та попередження окремих видів злочинів, складаючи основний зміст одного з важливих їх елементів – криміналістичної характеристики. Знання слідчими поняття та особливостей способів злочинів у сфері економічної діяльності дозволяє використовувати ефективні тактичні прийоми та методичні рекомендації по розслідуванню і попередженню цих видів злочинів, висувати та перевіряти версії про механізм злочину, його зв'язки з іншими злочинами, причетних осіб та з'ясовувати інші важливі обставини по кримінальним провадженням.

IMPORTANCE OF MODUS OPERANDI INFORMATION IN THE PROCESS OF ECONOMIC CRIME INVESTIGATION

Anatolii Dudnikov

Summary

The notion of modus operandi is of great importance for criminalistics and criminalistic methods, and information related thereto is an essential element of criminalistic characteristics of any type (group) of crimes, including the economic ones. The last mentioned group of crimes is relatively new and debated issue in criminalistics as it is reasonably considered that economic crime is a complex system-based notion that covers the crimes which are not limited to offences against one object protected by criminal law. The subject of such crimes is property, goods, money, business activities, currency etc.

Economic crime is an adverse social phenomenon that gained a new meaning in current context. New groups of socially dangerous acts, illegal mechanisms and ways of commitment thereof, and complex schemes of organizational and corruptive cover appeared after reformation of social and economic relations and transformation of national economy. Many of these problems were studied in criminalistics, however, the studies did not cover the aforementioned group of crimes.

Economic crimes constitute a real threat not only to the life of society but to the sovereignty of a state as well. We believe that raising of the efficiency of fighting against these dangerous types of crimes requires apart from other factors a system and detailed study of *modi operandi*. Moreover, they need to be considered as the methods of commitment as well as the methods of preparation and concealment for achievement of criminalistic purposes. This part of study was aimed to discover the key criminalistic features of *modi operandi* in respect of economic crimes, give a definition thereof, and determine the main areas of the use of *modus operandi* information in the process of economic crime investigation.

Key words. Economic crimes, *modus operandi* of economic crimes, structure of *modus operandi*.